

ERFGOED BRUSSEL

Speciaal nummer
Open Monumentendagen
September 2018 | Nr028

Dossier **HET ERFGOED, DAT ZIJN WIJ!**

DE TOEKOMST VAN HET HEDEN

HOE ARCHITECTUUR
EN ERFGOED ZICH
VERWEVEN IN EEN
GELAAGDE STAD

KRISTIAAN BORRET
BOUWMEESTER VAN HET BRUSSELS
HOOFDSTEDELIJK GEWEST

HET ERFGOED VAN MORGEN ZAL IN GROTE MATE BEPAALD WORDEN DOOR DE WIJZE WAAROP WE VANDAAG AAN KWALITEITSBEWAKING DOEN BIJ DE REALISATIE VAN ARCHITECTUURPROJECTEN. In deze bijdrage licht de Brusselse bouwmeester zijn rol en visie hierop toe: architectuurkwaliteit als resultaat van een geïntegreerde aanpak, gestoeld op overleg, gestimuleerd door wedstrijden en afgestemd op de wisselende context van de stedelijke ruimte. Het bestaande erfgoed speelt hierin een wezenlijke rol, zoals de herbestemming van industrieel erfgoed in de kanaalzone aantoon. Maar ook voor minder manifest erfgoed dringt de keuze tussen enerzijds behoud en renovatie en anderzijds sloop zich op, een keuze die een genuanceerde evaluatie vergt van uiteenlopende aspecten. Een keuze ook die garant moet staan voor het behoud en de ontwikkeling van de gelaagde stad van morgen.

Wat zal het erfgoed van morgen zijn? Welke gebouwen die wij vandaag oprichten, zullen anderen later als monument koesteren omwille van de architecturale kwaliteit? Wat zal de toekomst zijn van het heden?

Het is een vraag die onmogelijk met zekerheid te beantwoorden is en toch houdt ze ons bezig. Wat ruimer bekeken, gaat het over de vraag hoe we architecturale kwaliteit kunnen herkennen. Die vraag leidt recht naar de kerntaken van een bouwmeester.

De bouwmeester van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werkt sinds 2009 aan het verbeteren van de ruimtelijke kwaliteit van stadsontwikkelingsprojecten op het grondgebied van het gewest. Dat gebeurt in hoofdzaak met behulp van drie verschillende instrumenten. Ten eerste is er de organisatie van ontwerpwedstrijden, zowel voor projecten van publieke als private opdrachtgevers. Vervolgens stelde de bouwmeester een team samen dat aan ontwerpend onderzoek doet. Soms vragen projecten immers een verkennende voorbereiding door

mogelijke toekomstpistes op een creatieve wijze in beeld te brengen. Anderzijds kunnen lopende projecten aan kwaliteit winnen door vanuit de bouwmeester alternatieve ontwerpideeën aan te bieden en zo de wisselwerking met de architecten te voeden. Ten derde is er de kwaliteitskamer die zich richt op de kwaliteit van projecten die in rechtstreekse voorbereiding zijn voor een bouwaanvraag. De kwaliteitskamer organiseert een dialoog tussen architecten, opdrachtgevers en overheden om zo het debat over kwaliteit op een efficiënte en transparante manier te voeren. In al deze taken werkt de bouwmeester met een team van 14 personen en in een onafhankelijke positie.

.....
**KWALITEIT VERGT
EEN GESPREK**

De bouwmeester is geen orakel en heeft de waarheid niet in pacht om te kunnen voorspellen wat de volgende generaties als architecturaal erfgoed zullen beschouwen. Architectuurkwaliteit steunt vandaag niet meer op een klassiek

architecturale canon, het dictaat van de machthebbers of de geest van een zogenaamde 'geniale ontwerper'. Architectuurkwaliteit is geen universele waarheid, maar krijgt betekenis vanuit de context. Context is in de eerste plaats de ruimtelijke omgeving. In wisselende contexten – zo typisch voor het erg heterogene stadslandschap van Brussel – is de kwaliteitswaarde van architectuur dus telkens verschillend. Een gebouw is niet 'goed' op zich. Een gebouw kan 'goed' staan op de ene plek, terwijl hetzelfde gebouw op een andere plek een miskleun kan zijn. Maar context heeft ook een bredere draagwijdte dan de fysieke werkelijkheid van de ruimtelijke omgeving.

Daarom pleit de bouwmeester voor een geïntegreerde opvatting van architectuurkwaliteit. Dat wil zeggen dat architectuurkwaliteit het resultaat is van het samengaan van heel verschillende aspecten: de insassing in het stedelijk weefsel, de gebruiksvriendelijkheid van het gebouw of de plek, de sociale interactie die het project teweegbrengt, de duurzaamheid van het project

en zijn betekeniswaarde voor verschillende doelgroepen en de economie van middelen. Ook het proces dat aan het project voorafgaat en het draagvlak dat het geniet bij de bevolking en de gebruikers, zijn doorslaggevende ingrediënten voor ruimtelijke kwaliteit.

Architectuurkwaliteit betreft dus niet simpelweg het 'mooie plaatje', maar gaat ook over maatschappelijke relevantie in de brede zin van het woord. Goede architectuur moet een goede stedelijke samenleving bevorderen. Wie over ruimtelijke kwaliteit spreekt, spreekt zich uit over wat hij/zij als maatschappelijke waarden beschouwt. Ruimtelijke kwaliteit vergt bijgevolg altijd een goed gesprek.

Regelgeving zorgt voor een minimumniveau aan kwaliteit, maar volstaat niet. Regelgeving kan normen stellen, excessen vermijden of blunders uitsluiten, maar ze kan ons de bijzondere kwaliteit waar we naar op zoek zijn niet garanderen. Willen we architectuur die excelleert, dan moeten we op zoek gaan naar kwaliteit die het basisniveau van de regelgeving overstijgt.

Het gesprek is de beste manier om vast te leggen wat in een specifiek geval de meest adequate vorm van architecturale kwaliteit is. Zo'n gesprek mag geen vrijblijvende babbel zijn. Om het gesprek te motiveren, zijn onderbouwde argumenten nodig die het impulsieve oordeel overstijgen. Pas dan wordt het een interessant gesprek dat legitimiteit en gezag verwerft. De rol van de bouwmeester is ervoor te zorgen dat dit gesprek plaatsvindt en dat het op een behoorlijke manier verloopt. Naast een levendig maar ernstig publiek debat, is een onafhankelijke kwaliteitskamer voor belangrijke bouwprojecten hiervoor het vertrouwde instrument in tal van steden in Europa.

EMULATIE

Als we de architectuurkwaliteit van nieuwe bouwprojecten in Brussel op een zo hoog mogelijk niveau willen krijgen, dan kunnen we niet om het principe van 'emulatie' heen. Niet voor niets heette het belangrijkste architectuurtijdschrift in België (1874-1939) *L'Emulation*. Gezonde wedijver tussen de architecten levert altijd betere ontwerpen op. Een architectuurwedstrijd blijft daarom het voornaamste instrument te bevorderen. Ook al is er nooit absolute zekerheid over een resultaat dat de tand des tijds zal doorstaan, een goede wedstrijd is wel de weg die met de grootste waarschijnlijkheid de optimale kansen schept voor de best mogelijke architectuur.

In Brussel zijn goed georganiseerde architectuurwedstrijden die mikken op kwaliteit aan een opmars bezig. Dat is nodig want de Brusselse architectuur van de laatste 30 jaar lijdt nogal onder bloedarmoede als gevolg van monopolievorming, gemakzucht en herhaling van beproefde recepten. Wedstrijden die openstaan voor iedereen en correcte voorwaarden bieden, zorgen voor uitdaging en sporen uiteindelijk allen aan om zich voortdurend te herbronnen en het beste van zichzelf te geven.

Nochtans is de huidige ervaring van architectuurwedstrijden niets nieuws onder de zon. Al eind 19de eeuw – na de Haussmanniaanse aanleg van de centrale lanen in de Brusselse binnenstad – richtte de Stad Brussel op eigen initiatief verschillende architectuurwedstrijden in voor de gevels langs deze nieuwe publieke ruimte, zowel voor de publieke als private gebouwen tussen de Brouckère en het Beursplein. Niet alleen het Beursgebouw maar ook de gevel van het hotel Métropole

zijn het resultaat van een architectuurwedstrijd en we rekenen ze inmiddels tot ons erfgoed. Vandaag zien we hoe de centrale lanen opnieuw een fundamentele gedaantewisseling ondergaan. Het is dus eigenlijk maar normaal dat het bestuur vandaag dezelfde graad van ambitie als haar 19de-eeuwse voorgangers aan de dag moet leggen. Voor de nieuwe architectuur die rondom de voetgangerszone tot stand komt, moet de lat hoog liggen en zou men best ook stelselmatig goede architectuurwedstrijden organiseren.

Open en publieke architectuurwedstrijden zijn niet alleen een belangrijk middel om op basis van concurrentie het beste project naar boven te kunnen halen, maar ook een manier om vers bloed toe te laten. Architecten die hun carrière nog aan het uitbouwen zijn of die niet beschikken over de nodige introducties in het milieu van opdrachtgevers, hebben wedstrijden nodig om toegang te krijgen tot belangrijke opdrachten. Architectuurwedstrijden zijn er vandaag dus niet alleen om een hogere kwaliteit van de architectuur te bevorderen, maar ook om aan iedereen op een democratische wijze toegang te verlenen tot publieke en private opdrachten van formaat.

AS FOUND

In Brussel is een groot deel van het architecturale erfgoed geïnventariseerd. Hierdoor is het duidelijk met welke gebouwen voorzichtig moet omgesprongen worden of welke uitsluitend conserverende ingrepen kunnen ondergaan. Naast de inventarislijsten, zijn er echter nog talloze andere gebouwen die wellicht als waardevol erfgoed kunnen beschouwd worden. Ik wil hier graag een lans breken voor enkele

Afb.1

Hotel Meininger : reconversie van de vroegere *Brasseries Belle-Vue* tot hotel in Sint-Jans-Molenbeek door A2M (© BMA).

categorieën van gebouwen die vandaag onderbelicht blijven als we het over erkend architecturaal erfgoed hebben.

In eerste instantie is er de architectuur uit het industriële tijdperk. In het bijzonder langs het kanaal bevinden zich veel gebouwen die voorheen een industriële functie hadden en vandaag aan herbestemming toe zijn. Het is belangrijk om deze geschiedenis in het stadsbeeld herkenbaar te (be)houden en zo een eigen 'kleur' te geven aan de herontwikkelingsplannen van de kanaalzone die inmiddels op kruissnelheid komen. In de visie van het Gewest op de kanaalzone is het in elk geval niet de bedoeling om alle (semi-) industriële bedrijvigheid uit het stadscentrum te bannen maar juist om ze beter te integreren in het stedelijk weefsel. Soms zou het toch mogelijk moeten zijn om opnieuw productieve activiteiten in de bestaande gebouwen van het industriële erfgoed onder te brengen?

De afgelopen jaren zijn er verschillende projecten langs het kanaal gerealiseerd of opgestart

die op een interessante wijze met het industrieel erfgoed omgaan, al dan niet als resultaat van een architectuurwedstrijd. Zo is er de aanpassing van de brouwerij Bellevue (Henegouwenkaai, Sint-Jans-Molenbeek) tot hotel door A2M architecten (afb.1). Hoewel het gebouw voor de hotelfunctie tal van nieuwe vensteropeningen nodig had, is de integriteit van de bestaande gevel toch overeind gebleven: een geslaagd voorbeeld van een subtiele synthese van twee lagen in de bouwgeschiedenis van het pand.

Voor de oude maalderij Moulart (Demetskaai, Anderlecht) werd een wedstrijd georganiseerd waarbij het architectenbureau Bogdan & Van Broeck als laureaat uit de bus kwam (afb.2). Het project is ingrijpender omdat er bovenop het bestaande pand 'verder gebouwd' werd met enkele nieuwe verdiepingen in een aparte vormtaal. Industrieel, sober en rechttoe-rechtaan van aard, maar wel geheel anders en ten volle van deze tijd. Het geheel kreeg zo een nieuw leven als modern bedrijfcentrum 'Zuidhaven'.

Ook voor de prestigieuze opdracht voor de herinrichting van de Citroëngarage tot de cultuurpool Kanal, streeft men naar een aanpak van behoud en aanpassing. De winnende architectencombinatie *Noa/EM2N/Sergison Bates architects* heeft een plan uitgewerkt dat vooreerst omarmt wat er al is om daarna enkel toe te voegen wat de bestaande architectuur onmogelijk zelf kan leveren (zie afb. p.146). Zo wordt het gros van de bestaande infrastructuur behouden en ingepast in een nieuw geheel, waarin ook enkele nieuwbouvvolumes een plaats krijgen om zalen te kunnen aanbieden die beantwoorden aan de hedendaagse museale eisen op het vlak van klimatologisch evenwicht. Desondanks vertrekken de architecten in het ontwerp eerst van de liefde voor de architectuur 'as found' en dat zal ook het centrale motief blijven van de toekomstige gedaante van de Citroëngarage.

Deze voorbeelden tonen hoe in de stedenbouwkundige visie voor de kanaalzone nieuwe architectuur en bestaand erfgoed met elkaar verweven worden. Omdat onze beschikbare ruimte nagenoeg volgebouwd is, gebeurt stadsontwikkeling vandaag binnen een conditie van transformatie en niet meer van expansie. Hergebruik van bestaande gebouwen weerspiegelt niet alleen deze conditie maar is ook interessant omdat het een stadsbeeld oplevert dat meerlagig is.

CIRCULARITEIT

Een andere categorie van gebouwen waarvan de erfgoedwaarde doorgaans nog niet erkend is, is de laat-modernistische architectuur van de diensteneconomie. Het gaat dan vooral over kantoorgebouwen die in de jaren 1960, 1970 en 1980 opgetrokken zijn. De

Afb.2

Coop-gebouw: reconversie van de vroegere maalderij Moulart tot centrum voor economische en culturele activiteiten in Anderlecht door Bogdan & Van Broeck (© L. Beel).

houdbaarheidsdatum van deze architectuur ligt in het verschiets want gaandeweg zullen ze niet meer voldoen aan de alsmaar opschuivende standaarden van de kantorensector. Zo is de toekomst onzeker voor het Sheraton hotel aan het Rogierplein, het Europees Parlement, de WTC torens in de Noordwijk en andere kantoorgebouwen in de groene rand, zoals te Watermaal-Bosvoorde of Oudergem.

Wat doen we met die gebouwen? Wat is hun architecturale betekenis, of zelfs erfgoedwaarde? De vraag die telkens opduikt is of men voor transformatie moet opteren dan wel of men deze gebouwen beter kan slopen om plaats te maken voor nieuwbouw. En zijn die nieuwe projecten dan de moeite waard?

Het antwoord op die vraag is niet eenduidig en voor elk gebouw moet een afzonderlijke afweging gemaakt worden. We denken dat een juiste afweging over de toekomst van dit soort gebouwen best volgens vier assen gebeurt: erfgoed, economie, duurzaamheid en stedelijkheid.

Erfgoed

Er is nood aan een grootschalige campagne ter vervollediging van de inventaris van het bouwkundig erfgoed uit de naoorlogse periode in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Zo zal duidelijk worden welke gebouwen nooit afgebroken of verminkt mogen worden en welke gebouwen met de nodige égard behandeld moeten worden bij een ingrijpende renovatie. De waardering van erfgoed komt altijd met vertraging op gang en die beoordeling verschuift ook met nieuwe generaties. Toen het Volkshuis van Victor Horta in 1965 afgebroken werd, was de weerstand tevergeefs omdat art nouveau nog niet geapprecieerd werd door het brede publiek. Zonder te willen spreken van een vergelijkbaar meesterschap, stelt men vast dat de liefde voor de esthetiek van de laat-modernistische architectuur aan een opmars bezig is, zowel voor de brutalistische architectuur van bijvoorbeeld de hoofdzetel van CBR in Watermaal-Bosvoorde als voor de kristallijne spiegelsymmetrie van de WTC-torens in de Noordwijk, en zelfs voor de postmoderne bouwsels van KBC aan de Havenlaan.

Economie

De renovatie van gedateerde vastgoedproducten uit de jaren '60, '70, '80 en '90 is vandaag in de eerste plaats ook gewoon een vorm van vastgoedproductie. Economische rendabiliteit staat daarbij voorop. Maar er komen andere modellen op de proppen. Woningen kunnen vandaag meer geld opbrengen dan kantoren. *Multi-tenant* verhuur levert meer zekerheid op in een wereld die afstand neemt van mammoetadministraties. Meer en meer bedrijven raken geïnteresseerd in 'gebouwen-met-één-smoel'. Als je de meest dynamische werknemers wil aantrekken, dan helpt inwisselbare mainstreamarchitectuur je niet om een verschil te maken als werkgever. De site van Tour & Taxis is op dat vlak baanbrekend. Het is een commercieel succes ondanks – of dankzij – het gegeven dat de kantoren die er ingericht zijn verre van voldoen aan de normale standaarden van modulariteit en comfort. Dat opent de ogen van projectontwikkelaars om ook winst te zien in architectuur met een pedigree, die wél aangepast maar niet uitgewist

wordt. In het spanningsveld tussen private projectontwikkeling en stedelijk kwaliteitsbeleid gebeurt het niet vaak: *'money is on our side'*.

Duurzaamheid

Dankzij het pionierswerk van Rotor wordt het in Brussel gangbaar om bij sloop van belangrijke gebouwen een inspectieronde te doen en er de herbruikbare materialen weg te halen. Het is fijn om de mooie plafonds van Jules Wabbes een tweede leven te geven, maar in wezen is het niet meer dan *cherry picking* of zelfs een schaamlap voor de totale afbraak. De uitdaging ligt erin om voortaan te proberen het gebouw *as such* te hergebruiken. Brussel kan, na de klemtoon op passief bouwen, opnieuw een voortrekkersrol opnemen door het principe van circulariteit aan te moedigen.

Hier duikt een onverwachte alliantie op. Voor de ontwikkelaar kan circulair bouwen immers economisch rendabel zijn: niet zozeer doordat de kost van nieuwbouw vermeden wordt, maar wel door de kortere looptijd van het project. Slopen in de stad moet immers traag gebeuren, waardoor de werf langer duurt en op de financieringskosten van de ontwikkelaar drukt. Dat er bij circulair bouwen ook minder vrachtwagens door de stad moeten rijden om beetje bij beetje het bouwfal weg te voeren, is daarenboven een opsteker in termen van energiebesparing, mobiliteit en stedelijke leefbaarheid.

Stedelijkheid

Stedelijkheid begrijpen we als het bijdragen aan de activering van de publieke ruimte op basis van een programma of een ruimtelijke geleiding. Gebouwen uit de jaren 1960-1990 betekenen zelden een versterking van het stedelijke weefsel. Doodse mono-functionaliteit, blinde sokkels of trieste achterkanten zijn

schering en inslag. Terwijl veel in de richting van hergebruik pleit, kan sloop in die gevallen ook gerechtvaardigd zijn. Ook al kan de architectuurtaal fascineren of representatief zijn voor een tijdperk, de stedenbouwkundige invalshoek moet bij een herbestemming een verbetering kunnen vooropstellen, zowel op het niveau van verbindingen, openheid en mixiteit als van de omgevende publieke ruimte.

MEERLAGIGHEID

Erfgoed, economie, duurzaamheid en stedelijkheid zijn vier invalshoeken die toelaten om de beslissing over hergebruik te evalueren voor gebouwen die dateren uit het recente verleden en waarvan de erfgoedwaarde nog niet vastgelegd kan worden. In de stad moet er plaats zijn voor bestaand erfgoed – ook het minder evidente – én voor nieuw erfgoed dat inzet op stedelijkheid. Op die manier werken we aan een gelaagde stad: meervoudig van betekenis, in plaats van simplistisch en eendimensionaal. Die gelaagdheid is niets anders dan het wezenskenmerk van de ideale Europese stad die dankzij haar eeuwenoude organische ontwikkeling tot een complex evenwicht gekomen is. Dat kenmerk is ook bijzonder goed toepasbaar op Brussel, een stad die niet bevallig is of bij de eerste aanblik 'begrijpbaar'. Brussel is met andere woorden niet in één beeld te vangen. Laten we dat niet als een gebrek aanzien maar de meerlagigheid van deze stad als een troef beschouwen. Laten we de multipliciteit van Brussel accepteren, omarmen en cultiveren, want dan bouwen we verder aan een echte Europese stad.

Today's future How architecture and heritage are interwoven in a layered city

There is, of course, no ready-made answer to the question of what tomorrow's heritage will be. What is certain is that this heritage will, to a large extent, be determined by how we deal with the question of the quality of architectural projects today. In this contribution, the Brussels-based architect explains his role and vision regarding this issue: architectural quality will be achieved as the result of an integrated approach based on consultation, stimulated by competitions and geared to the changing context of urban space. Existing heritage plays an essential role in this, as illustrated by a few striking contemporary examples of the reallocated built industrial heritage in the Canal Zone. But for less obvious examples of heritage as well, more specifically office buildings from the post-war period, the question arises as to whether conservation and renovation should take precedence over demolition. This assessment must be based on a nuanced evaluation of various aspects: heritage value, economic factors, sustainability and the strengthening of the urban fabric. By repeatedly carrying out this evaluation process, both heritage and new-build constructions can make a substantial contribution to the conservation and development of the layered city... a challenge that the heritage conservationists, designers, planners, builders and developers of today must take on together.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Stéphane Demeter, Paula Dumont,
Murielle Lesecque, Griet Meyfroots,
Cecilia Paredes en Brigitte Vander
Bruggen

EINDREDACTIE NEDERLANDS

Paula Dumont en Griet Meyfroots

EINDREDACTIE FRANS

Stéphane Demeter

REDACTIESECRETARIAAT

Murielle Lesecque

COORDINATIE ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE DOSSIER

Stéphane Demeter

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Aurélie Autenne, Kristiaan Borret,
Bruno Campanella, Michel Dechamps,
Ann Degraeve, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Ludo Gobin,
Yves Hanosset, Claudine Houbart,
Pascale Ingelaere, Serge Joris,
Catherine Leclercq, Isabelle Leroy,
Marc Meganck, Cecilia Paredes,
Véronique Van Bunnan,
Hans Vandecandelaere, Brigitte Vander
Bruggen, Manja Vanhaelen, het team
van *visit.brussels*, Thierry Wauters

VERTALING

Gitracom, Eric Tack,
Ubiquis Belgium NV/SA

NALEZING

Augusta Dörr, Koenraad
Raeymaekers, Harry Lelièvre,
Wim Kenis, Tom Verhofstadt
en de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

Polygraph'

ONTWERPER MAQUETTE

The Crew communication nv

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen
bpeb@gob.brussels

BEDANKINGEN

Manon Boetman, Sophie Bouchard,
Philippe Charlier, Alfred de Ville de Goyet,
Jacques de Selliers, Farba Diop,
Marie-Laure Lectef

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directrice-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel, CCN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CCN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.brussels

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

LIJST MET AFKORTINGEN

ACW – Association Campanaire Wallonne
ADSB – Archief van het Departement
Stedenbouw van de Stad Brussel
ARML – KULeuven, Centrale Bibliotheek,
Universiteitsarchief, Fonds R.M. Lemaire
BUP/BSE - Bruxelles Urbanisme et
Patrimoine / Brussel Stedenbouw en Erfgoed
CIBG – Centrum voor Informatica
voor het Brussels Gewest
IAF – Association internationale
de Fauconnerie
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
SAB – Stadsarchief Brussel
SPRB/GOB - Service public régional
de Bruxelles / Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2018/6860/032

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

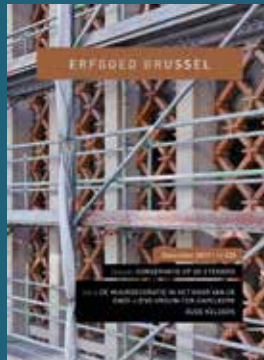
021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

Laatste nummers

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

026-027 - April 2018
Kunstenaarsateliers

2018
EUROPEAN YEAR
OF CULTURAL
HERITAGE
#EuropeForCulture

urban
.brussels

URBAIN BRUXELLES URBANISME ET PATRIMOINE
URBAIN BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED

10 €

ISBN 978-2-87584-167-4